

تصوف تے عورت: اک تحقیقی جھات

ڈاکٹر شاہین کرامت

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین من آباد، لاہور

MYSTICISM AND WOMENFOLK

(An Analytical Study)

Shaheen Karamat, PhD

Assistant Professor

Department of Punjabi, Govt. Postgraduate College (W),
Samanabad, Lahore

Abstract

Punjabi language is very rich in the sense that from the very beginning the mystics and Sufis enriched it through their renditions both prose and verse. It is why that the literary treatise of the Punjabi language is replete with the teachings of Sufis and mystics and not only male writers but also female writers employed the mystic teachings in their poetic endeavours. This article sheds lights on the mystic renditions of the female writers of Punjabi language.

Keywords: عورت، تصوف، سلطان باہو، کوچ نامہ، مدح، مرشد، لوری، غلام فرید
خولہ محمد بخش، صالحہ بیگم

پنجابی زبان دی جھولی ہمیش توں ای ادبی پھلاں دی چنگیر مال بھری رہی اے۔ شاعری خاص کر کے ایہدی خشبو دلاں تے ذہناں نوں ای معطر نہیں کردی سگوں ایہناں دے رنگ نہ صرف عالمی ادبی منظر نامے وچ سوہنا وادھا کردے نیں سگوں ایہد ارس تے لوچ پوری دنیا سن دی اے۔ لوک گیتاں توں لے کے عالمی ادب دیاں شاہکار تخلیقاں اس ادب وچ موجود نیں۔ بھاری ایہہ گل اپنی تھاں سچی اے کہ پنجابی زبان دا رکھ ای کسے سوانی دے ہتھوں لگا اے کیوں جے ایس پچھانہہ جہات پا کے پنجابی ادب نوں ویکھنے آں تے سانوں پتا لگد اے کہ پنجابی دیناں وی لوک ادب اے اوہ بوہتا کر کے سوانیاں دی ای تخلیق اے کیوں جے اک سوانی جذبات دی گہری سوچ رکھدی اے۔ تے فیر اوہدے جذبات لفظاں داروپ دھار لیندے نیں تے ایہدی سچھ توں وڈی مثال ساہنوں لوری دی لہدی اے۔

جے شاعری انسان دے سن مندر وچ لگے گکھے تے سچے جذباں دی تفسیر ہندی اے تے دنیا دی ہر ماں شاعرہ اے۔ ایس لئی کہ اوہ اپنے ایہناں جذباں دا اظہار اپنی بولی راہیں "لوری" دی صورت کردی ہے، اوس لوری نوں کوہ مال ویکھنے تے جا پد اے کہ ہر عورت اپنے بال دے کتاں وچ مڈھلے شہداں کرنا، تخلیق کار تے سچے رب دی مدح تعریفیاں اوس دے ذکر دے پاؤندی اے۔

لوری اوہ رچنا اے جیہڑی اک سوانی اپنے بچے نوں دے کے اللہ اللہ، یا واہے گرو واہے گرو کردی اوہدے دل اندر سوہ محبت دا اوہ ٹھوہرا بی بیج دیندی اے جیہدی خوشبو اوس بال نوں زندگی دے کسے نہ کسے موڑ تے ضرور مہدی اے۔ انج جے ایہہ آکھیا جاوے کہ ماں اوہ روپ اے جہوں رب داروپ آکھیا گیا اے تے ماواں د اوصوفیاں دی حیاتی وچ کیہ کردار رہیا اے۔ ایہہ کوئی اچھ نہی، بابا فرید دی ماں کُرسم بی بی نے تصوف دیاں گھیاں رمزاں سمجھان لئی اپنے پتر نوں بال پئے توں ہی اچھی تعلیم دتی جیہڑی بابا ہوراں نوں انج چائن کرگئی کہ اوہناں دے نور مال نہ صرف لوکاں دے سن روشن نیں بلکہ صوفی شاعری دا اچھا سرمایہ اوہناں سانوں دان کیجا جس توں ہر مذہب تے مسلک مال تعلق رکھن والی لوکاں نے فیض پایا جیہڑا انج تیکر جاری اے۔

حضرت سلطان باہو قادری دی ماں بی بی راستی نے وی پتر دے سن اندراجیہی بوئی لادتی سی جس دی مہک مال اوہناں دا اپنا وجود ہی نہیں مہکیا سگوں لوکاں آج وی اوہناں دی 'ہو' دی 'وک' وچ اپنے اندراں نوں مہکاندی اے۔ ماں دی سن اندر لائی ایہہ کجھی ہوک جیہڑی سدھی ذات احمد مال جوڑدی اے۔ اپنی گو پکی ڈور ہندی اے کہ ہجر اتقاں وچ تپدے تے ترفندے شاہ حسین قادری بول اٹھے: ماں نی میں کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال نی

ادب وچ سوانی نوں پرورش کرن والی تخلیقی عمل اُتے اُکسان والی تے پیار کرن والی دے روپ وچ ہی پیش کیتا جاندا رہیا اے۔ اوہدی اپنی حیثیت نہیں سی اگر ہے سی تے اوہ صرف اک خاص مذہبی ماحول وچ گندھی ہوئی۔ ایسے کر کے پنجابی دیاں پہلیاں شاعرات مذہبی بوچھن وچ لپٹے ہوئے خیالاں مال ای سامنے آوندیاں نیں۔ ایس اتھے کجھ لیبیاں شاعر سوانیاں دا ذکر کرنے آں۔

سوانیاں دی پنجابی دی طبع زاد شاعری دے نمونے سائوں انہویں صدی دے مذہب وچوں لیبھے نیں، جیہناں وچ دائی پھا پھل حفٹھانی جیہڑیاں 1800ء وچ پیدا ہوئیاں۔ آپ حضرت خواجہ غلام فرید ہوراء دی دائی ماں سن، اوہناں دی پرورش کیتی تے پتر فرید دے کتاں وچ لوری دے ایہہ بول پائے۔

الا اللہ دی جوت جگانوں، لولی ڈیواں لال گوں!
 محبوب مٹھل دے بال گوں ننڈھے قطب کمال گوں!
 فریدن سائیں بچال گوں، حفٹھانی دے سن گاہل گوں!
 چند پیا جیویں، حق دا عاشق! عرض اے ذوالجلال گوں! (۱)

دینی شاعری دائی پھا پھل حفٹھانی دی سیہان اے۔ 1947ء دی وڈ دے پچھوکر وچ ویکھے تے ایہہ لہندے پنجاب دیاں پہلیاں شاعرہ نیں۔ دائی پھا پھل حفٹھانی ہوراء دی کئی بھین جیون خاتون نکھی۔ (۲) خواجہ غلام فرید ہوراء دے پتر دے گدی نشین حضرت خواجہ محمد بخش مازک ہوراء دی دائی ماں سن۔ (۳) جیون خاتون دا جنم 1835ء تے وفات 1898ء وچ ہوئی۔ (۴) شاعری اپنے

باپ تے وڈی بھین کولوں ورثے وچ ملی سی۔ (۵) جس خانوادے (خولہ فرید) ہوراس نال اوہناں دی نسبت سی اوتھے تے علم وادب دے موئے پھندے سن ”کونج نامہ“ تے ”ساون نامہ“ اوہناں دیاں ای شعری صفاں نیں۔ کونج نامے وچ کونجاں دی ہجر وچ نکلدی گراٹاٹ نوں ٹکھ رکھ کے ہجر وفاق دی اچھی منظر کشی کیتی اے کہ روئی دا ویسب بندے دے سن وستی داروپ دھار کے اوس دے جذبات دا اظہار بند اے تے ہجر دی ایہو جی کوک دلاں تیکر پنجدی محسوس ہندی اے جیہڑی خولہ غلام فرید دے کلام وچ اودوں دکھالی دیندی اے جدوں اوہ اجڑی روئی دا ذکر کردے نیں بلکہ کئی جگہ تے جیون خاتون دی روئی تے خولہ فرید دی روئی اک ہک ہندی جا پدیاں نیں۔ ایویں ای ”ساون نامے“ وچ ساون دی رت نوں تخیل دلبانا پوکا کے اپنے جذباں دی اچھی عکاسی کیتی اے کہ پڑھن والا اوس دے جذبے دی لو وچ ای وہند اچھا جاندا اے۔ اوہناں دیاں لوریاں وچ دلی پھاپھل دیاں لوریاں والا رنگ وی دکھالی دیندا اے تے جیون خاتون لکھی دیاں لوریاں وچ پیارتے محبت دے ایہہ جذبے ساون دیاں ہانھاں وانگوں انج چڑھدے آوندے نیں کہ پڑھن والے نوں اپنی وگن وچ لے لیندے نیں کہ اوہ دے سن دے تار ہلیاں بنا نہیں رہندے۔

اڈریں نی کونجاں موہر والی ہے کالی
 لکھی لکھی ملے مٹھا عرب دا والی
 اڈریں نی کونجاں موہر والی لاری
 لکھی توڑ پچھپی رب رسول دی یاری
 اڈریں نی کونجاں موہر والی آسیل اے
 میڈا ہادی پیارا موہنے رب دا خلیل (۶)

ویکھیا جاوے تے ہن دے ترقی یافتہ دور وچ کئے ای گھرانے اجے نیں جو عورت دی اعلیٰ تعلیم دے حق وچ نہیں تے ایہدے توں ای اندازہ ہندا اے کہ آج دے ترقی یافتہ دور وچ ایہہ صورت حال اے تے پرانے ویلے کیہ حال ہووے گا؟ کجھ سوانیاں لہیاں وی سن جیہناں نے باقاعدہ

طور تے شاعری کیتی پر اوہ کسے پاروں سامنے نہ آسکیاں تے اوہناں سوانیاں دے کلام وچ زیادہ تر مذہبی رجحانات سامنے آوندے نیں۔ نیکی دی تلاش، نیکی دی تبلیغ، نبی دی حب، ہجر وچھوڑا تے کدھرے کدھرے سیاسی معاشرتی رسم و رواج ورگے موضوع عملدے نیں۔

اج ایس شاعری نوں روایتی شاعری آکھ کے پچھے نہیں سٹیا جاسکدا تے نہ ای ایہدی اہمیت توں انکار کیتا جاسکدا اے تے ایہہ ساڈے ادب دا تاریخی حصہ اے۔ اک دور دراڈے وسیب وچ وسدی اک سوانی بی بی مخنی پنجابی دیاں طبع زاد مڈھلیاں شاعرات وچوں اک نیں ایہناں دا اصل ماں صالحہ بیگم سی۔ (۷) بی بی مخنی داندھب مال لگاؤ بڑا گہرا اسی ایس لئی اوہناں نے اپنی شاعری وچ کچی روٹی، بول نماز تے باراں انواع دی روایت نوں اگے ٹورن دا آہر کیتا۔ آپ دے ماں مال جیہڑا کلام منسوب اے اوہدے راہیں پتا چلدا اے کہ آپ نے شاعری مذہب دے پر چار لئی کیتی۔ وگئی ویکھو:

روز قیامت کارن کر لو نیک اعمال تیاری
آخر مرنا ایس جہانوں ہر اک وارو واری (۸)

عورتاں دی اصلاح تے اوہناں نوں مذہبی مشورے دین وچ آپ دیاں خدمتاں نوں ہمیشہ یاد رکھیا جاوے گا۔ پردے دی صفت وچ لکھدیاں نیں۔ وگئی لئی:

جد تک ٹھنچہ پردے اندر ہووے وچ خوشحالی
جدوں نخاب اُتارے اس توں توڑے جاون مانی
نعت چیزاں ضائع ہوون جیہڑیاں سانجھ نہ رکھیاں
شکر کھنڈ جے نگلی رکھے آون اس تے کھیاں (۹)

مانی نور النساء بیگم نے حمد، نعت، منقبت، مناجات، ہی حرفی، باراں ماہ غرض ساریاں کلاسیک صفاں وچ طبع آزمائی کیتی۔ آپ پنجابی دی پہلی صاحب دیوان شاعرہ نیں آپ دا دیوان ”دشع عشق“ دے عنوان مال شائع ہو چکیا اے جیہڑیاں تین جلدیاں نیں۔ (۱۰)

یہناں دی شاعری وچ اپنے مرشد ہمال اتناں دی محبت نظر میں آؤندی اے۔ اوہ سیف الملوک تے وارث شاعری بحر اں توں علاوہ نکلیاں بحر اں وی وردیاں میں۔ شاعری وچ تصوف دارنگ بڑا اگھرواں اے۔

جیکر قلم نہ لاندی متھے کالے داغ سیاہی
کیونکر سانوں معلم ہندی تیری بے پرواہی
جیکر قلم مبارک تیری پہلے روز نہ لکھدی
جیکر امیں نہ روندے درتے کیوں سیاہی مٹی
جے نہ لکھدی قلم مبارک مجرم کوں سداندے
تاں ایہ شان کریگی والا کیس نوں کھول دکھاندے
جے اک نظر کرم فرماویں معاف کریں تقصیراں
پیار والے کدے چھدے ناہیں قیدی زلف زنجیراں
جے اک نظر کرم دی تیکدے دھوندے دفتر کالے
مختر تیک نہ دھوتے جاوے داغ پیاراں والے (۱۱)

حاجن نور بیگم بیہویاں عشق حقیقی دے جذبے وچ ہر ویلے سرشار رہندیاں سن۔ 1880ء
نوں ضلع فیروز تحصیل فاضلکاء بنگلہ کندھوالہ وچ پیدا ہوئیاں۔ (۱۲) اوہ ہر ویلے حضور پاک ﷺ دے
عشق تے مدینے شریف دے خیالاں وچ ڈبیاں رہندیاں تے آپ دی محبت دے وچ ڈب کے شعر
کہندیاں رہندیاں سن۔ وگئی ویکھو:

میرا	عاجز	حال	کمینہ	جی
میرے	سن	وچ	مدینہ	جی
کیا	چاک	ہجر	سینہ	جی
تینوں	بھل	گیا	کمینہ	جی

توں نام اللہ دے درد ویرا
پا احمد سرور صلے علی (۱۳)

عورت دے سن اندر رب بچے نے محبت دے پھٹلاں دے اوہ بورے لادتے جیہڑے
برصغیر وچ صوفیاں، سادھیاں، سنتاں دی صورت وچ ظاہر ہوئے۔ خورے ایہہ اوہناں دا ہی فیض اے
کہ بندو ہے اج فیہ کھلن لگے نہیں ٹھنڈیاں ہوواں جھلن لگیاں نہیں تے اج اسیں اوہ سے صوفی سانجھ
توں درساں لگے آں۔ جیہڑا پوکھو سا ڈے صوفیاں، سادھیاں تے سنتاں نے لایا سی۔

گل ٹری ہی طبع زاد شاعری دی بھاویں ودھیری سوانی شاعری تے ویلے دی دھدل وچ
کو اچ گئی اُچ وی برصغیر دیاں سوانیاں اپنے سن دی کوک اپنے اندر ای ڈکن دا اول جان دیاں سن، پر کجھ
توں ایہہ سوکھی تے اوہناں اپنے دل اندر لگے درداں توں منظوم کردتا مثلاً کرم بی بی عاجز جیہڑیاں
فارسی زبان دے استاد تے پنجابی زبان دے مشہور شاعر انور مسعود دیاں مانی ماں میں 1893ء وچ
پیدا ہوئیاں۔ (۱۴) فرما دیاں میں:

یاد تاراڈی ہر ویلے
کراں کیہ کوئی چلدا واہ ناہیں
چیلے لکھ بہاؤے میں کیجے
جانے! رب کوئی لبھدا راہ ناہیں (۱۵)

حساں بی بی ہوشیار پور دے اک مست جوت علی شاہ دی بیعت سن۔ (۱۶) کیوں جے حساں
بی بی مذہبی رجحان دی حامل سن ایس لئی ایہو رنگ اوہناں دے شعراں وچ دکھائی دیندا اے مذہب
دے مال مال اخلاقی تے صوفیانہ فکروں اوہناں دی شاعری دے خاص رنگ نہیں۔ وگئی لئی:

حرف نہ پڑھیا لکھ نہ جاناں نہیں کیتی وڈیاں
جوت علی دے در دے اُتے بہہ کے جوت جگائی
جو کجھ امر حضوروں ہو یا اوہو قلم چلائی
جے کوئی غلطی ہو گئی ہووے کریو معاف او بھائی
نہ میں کتیا نہ میں تنبیا نہیں بنائی لوئی (۱۷)

صوفیانہ شعری روایت نوں اگے ٹورن وچ نور بیگم وی کچھ نہیں رہیاں۔ اوہناں نے پنجابی وچ ”مدح مرشد“ لکھی اے جس وچ مرشد دی وڈیائی اک ودھیرا اہم تے اگھڑواں سرناواں اے۔ شعراں دی وگئی:

پیر میرا جو نوشہ صاحب دلوں نہ مول وساریں
 طیب کلمہ دل میرے تے رہے ہمیشہ جاری
 برکت کلمے پاک نبیؐ دی بیڑا پار اُناریں
 نوشہ پیر دے عشق اندر رہا توں ماریں (۱۸)

تبلیغی نقطہ نظر نال تخلیق کیتی گئی شاعری کرن والیاں فضل نور ہوریں پنجابی زبان و ادب دے مان تران، شاعر، کھوجکار، پارکھ تے ترجمہ کار و دھیریاں لکھتاں دے لکھک شریف کنجاہی ہوریاں دیاں والدہ نیں۔ (۱۹)

فضل نور دی شاعری دینی سرناویاں دے دوا لے گھمدی اے۔ اسلوب دی پختگی فضل نور دی فنی ریاضت دی دس پاؤندی اے۔ نمونہ کلام:

صورت پاک نبیؐ توں اپنی چندڑی گھول گھماواں
 سکنے ونا رنگ نبیؐ دا جگ گگ نوروں چمکے
 اکھیں پانی بھر بھر آون کون نبیؐ نکلے
 قدمیانہ سوہنا جگ تھیں وچ دلاں دے دے
 جے کوئی اچا پاس کھلووے نیواں اُس تھیں دے (۲۰)

ہی حرفی نوں اپنے منفرد اسلوب تے جذبے دی شدت نال بیان کرن والیاں کجرات دیاں شاعرہ حاکم بی بی حاکاں اپنے ایس اسلوب پاروں اک منفرد حیثیت رکھدیاں نیں۔ وگئی ویکھو:

عشق تیرا مینوں لگ گیا میریاں ہڈاں دے وچ مقام کر کے
 جس دن دا پایا پیار تیرے تھیں نہیں سستی میں گھڑی آرام کر کے

نہیں رنج گلاں کیتیاں نال تیرے نہیں پیتا میں وصل دا جام بھر کے
 حاتم آکھدی جے کر خوش ہیں توں رکھ لے مینوں غلام کر کے (۲۱)
 پنجابی، اردو اور ایکی زبانوں وچ شاعری کرن والیاں بیگم نصرت عبدالرشید ہوراں نے زیادہ
 ترنعت دی صنف اُتے طبع آزمائی کیتی۔ اوہناں دیاں نقشاں عشق مصطفیٰ ﷺ وچ ڈیاں ہوئیاں نہیں۔
 ایسے پاروں شاعری اُتے تصوف دارنگ وکھالی دیندا اے۔ وگئی ویکھو:

ہجر تیرے وچ یا محمدؐ دکھ سہاں غم کھاواں میں
 نصرت دے لئی سار محمدؐ متاں ڈٹھیاں مر جاواں (۲۲)
 دوہڑے تے ڈیوڑھدی کمال شاعرہ فضل بانو کول عشق مجازی تے عشق حقیقی دے دکھ دکھ
 روپ نظر آوندے نہیں جد کہ کسے تھائیں ایہہ دوویں اک بیک ہوندے وی محسوس ہوندے نہیں۔
 مدت دا سنگی وچھڑ گیا ودی روواں نکلیں آہیں
 نیند آرام حرام ہو یا میرے اندر بلدیاں بھاپیں (۲۳)
 اپنے اندر اٹھدے کرب تے بے چینی نوں اپنی شاعری راہیں خوب سہل تے سادہ اسلوب
 نال پیش کرن والیاں بیگم حمیدہ اکبر لہوری تصوف نوں اپنی شاعری د اموضوع سخن بناندیاں ہوئیاں کجھ
 ایس طرح لکھدیاں نہیں:

غم لٹھ جانڈے سارے دل توں
 ورد نبیؐ نال ہوواں شاد (۲۴)
 اڈیکن ہارسن تے ترس دیاں اکھیاں دی کہانی نوں نعت دے پیرائے وچ ڈھالن والیاں
 شاعرہ سیدہ سکینہ فرحت تصوف دے کجھ معاملات تے عاشق حق نوں عشق حقیقی دے سفر دے دوران
 پیش آون والے مختلف مسئلیاں نوں اپنی شاعری د اموضوع بناندیاں نہیں۔ نمونہ کلام:
 گھل کے جبرائیل نوں معراج تے سدے حضورؐ
 خود خدا اُداس ہو یا احمد مختارؐ توں (۲۵)

لوری تے ماہیا دی طرز آتے حمد تے نعت لکھن والیاں شاعرہ زینب بی بی دا پنجابی کلام
 ڈھنڈی سوچ اتے مذہب پسندی دی عکاسی کردا اے۔ غیر مطبوعہ کلام اوہناں دی لوری وچ حمد تے
 نعت دا تاثر ملدا اے۔

لوری

چہنے کرم کمایا اے گھر عبد اللہ دے نبی سوہنا آیا اے
 ساوی شاخ انگوراں دی آقا دے ماں اندر ہے ٹھنڈک کا نور اں دی
 اللہ تیر بادشاہ نبی تیر بادشاہ (۲۶)

سادگی تے روایت دا تسلسل شاعری دیاں نمائندہ خوبیاں نہیں دنیا دی بے ثباتی تے عارضی
 پن تے اخلاقیات دا درس دیندیاں صوفیانہ روایت نوں پچھے ڈھنگ مال ہاجرہ مشکور ناصر اگے
 ٹوردیاں نظریں آوندیاں نہیں تے اوہناں اندر ایہہ کیفیت نمایاں دکھائی دیندی اے۔ حیاتی دے عام
 رویاں وانگوں مذہبی حوالے مال وی اک واضح سوچ رکھدیاں نہیں۔ اوہناں دے نعتیہ کلام وچ عشق
 رسول ﷺ آگھڑواں سرناواں اے۔ کلام دی ونگی:

تیجھوں صد تے ، تیجھو واری
 دور کرو دل دی بیزاری
 کیتی اے میں جج تیاری
 نہ مر جاواں او گہاری (۲۷)

ساڈیاں اگلیاں شاعرہ بشیر بیگم غریب ہوراں نے بہتا کلام اپنے مرشد دی وڈیائی تے حقیقت
 تیک رسائی دے حوالے مال تخلیق کیتا۔ سی حرفی تے دوہڑے سوچ طبع آزمائی کیتی لکھدیاں نہیں:
 نمکھ پاک تے چمکدار نور جس ویکھیا اوہ شیدا ہویا
 غم ہجر دا رہے غریب تائیں سوہنا یار شرافت جدا ہویا (۲۸)

ایسے طرح ہی سردار بی بی سرداری حرنی دے روایتی موضوعات نوں اپنی تخلیق داسرناواں
بناؤندیاں نہیں تے لکھدیاں نہیں:

ب: برہوں دی اک فراق والی میرے وچ سینے پئی بلدی اے
میرے پیردی شان کمال یا رو مینوں خوشی بڑی ایس گل دی اے (۲۹)
رسول بی بی دا کلام ”ڈکھی دیاں زاریاں“ (حصہ اول) 2003ء وچ دینہ توں چھپیا
اے۔ (۳۰) ایہہ کلام روحانی تے مذہبی رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔ وگئی ویکھو:

پلہ پیر پھیر دا پکڑ روواں ، ترلے پاواں پاک رحمان اگے
تکی جھلک اک اوہدی رسول بی بی، ملیا فیر نہیں کوئی نشان اگے (۳۱)
زمانی نوں ساڈے سماج وچ جہڑے ڈکھ تے کرب داسا منا کرنا پیندا اے۔ جنہاں دی
جھلک حمیداں بیگم ہوراں دے کلام وچ نظریں آندی اے۔ حمیداں بیگم ہوراں نے زیادہ تر سی حرنی
دی صنف نوں اپنایا اے تے وارث شاعری بحر وچ شاعری کہتی۔ وگئی ویکھو:

ج: جیم جنہاں نے ڈوبنا سکھیا اے اوہناں ڈوبدے ہوئے نوں تارنا کیہ
کم جنہاں داسدا وگاڑ پانا اوہناں کسے دا بھلا سوارنا کیہ (۳۲)
اپنے آلے دوالے دے سماج دے ڈکھاں دی تصویر نوں لفظاں وچ پینٹ کردیاں طاہرہ
امان ہوراں نے زمانیاں دے جذبیاں نوں بڑے بھرپور انداز وچ اپنی شاعری وچ پیش کیتا اے۔ تے
ایس دے مال مال اوہناں دے مرثیے تے نوے دے وچ آل رسول مال محبت تے عقیدت بڑی
بھرپور انداز وچ سامنے آندی اے۔ وگئی ویکھو:

عشق دی بازی جھن لئی جیہڑے جان دی بازی ہار آئے
کھتھے کھتھے اوہ دیوانے تینوں واجاں مار آئے (۳۳)
مذہب بیگم جیراں دانہ بے مال بے انتہا لگاؤ اے اوہ نظم لکھن بیاں گیت صوفیانہ سوچ دوہاں وچ غالب نظر
آندی اے۔ ایہتھوں آسیں اوہناں دے مزاج دے مذہبی کچھ پار۔ حجان دا کوہ سبج ای لا سکے آں۔

اوہ لکھدیاں نہیں:

پہلے صفت نبی سرورؐ دی جھدی شان نزالی
سر لا الہ دا سہرا موڈھے کملی کالی (۳۳)

پروین کوثر سادہ تے نزول انداز وچ شاعری کردیاں نہیں زیادہ تر نظماں لکھدیاں نہیں۔
اوہناں دیاں نظماں وچ مذہبی تے اخلاقی رنگ چوکھاپایا جاندا اے اوہ کجھ ایس طرح کہندیاں نہیں:

کراں حمد ثناء اوہدے نام دی میں ذکر سب تھیں وڈا رحمن دا اے
ہے سلام صلوة نبر نبیؐ تا کیں اعلیٰ رتبہ ولی سلطان دا اے (۳۵)

روایتی موضوعات نوں سوہنے ڈھنگ مال لفظی بانے پوان والیاں شاعرات وچوں رفیعہ
سرفرازناں وی آؤندا اے۔ وطن دے چپے چپے مال محبت کرن والی تے دین اسلام دی من ہار اوہ تخلیق
کار اے اوہ ذات حقیقی دی سیہان تے پچھان کروان والیاں ہستیاں دی وڈیائی وی کردیاں نہیں۔ نعت
شریف وچوں:

میکوں کملی دے وچ لگا کملی والے
گناہاں توں میکوں بچاؤ محمدؐ (۳۶)

ایسے طرح ہی پنجابی دی شاعرہ بلقیس ماشاد ہاشمی نے زیادہ تر نظماں ای لکھیاں نہیں جدھے
توں اوہناں داندرب مال رحمان تے آپ ﷺ مال محبت تے عقیدت دا بھرواں اظہار ملدا اے۔
ایہو موضوع اوہناں دی تخلیق دسرناواں نہیں۔ نمونہ کلام:

دنے راتیں ایہو منگدی دعاواں یارسول اللہ
کدی روضے دا درشن میں وی پاواں یارسول اللہ (۳۷)

خوشنودہ بیگم نے ہجر، وصال، ہر اپانگاری تے مجازی عشق مال جویاں ہوئیاں گھڑیاں تے
پل اُکھے اوہناں چومھرے لکھے نہیں۔ ایہناں چومھر عیاں وچ مختلف موضوعات نظر آؤندے نہیں۔
خاص طور تے حمد، نعت تے سلام وغیرہ۔

نعتیہ چومصرعو دیکھو:

یا نبیؐ درود سلام بھیجاں کرو تمہیں قبول سلام میرا
 شالا کراں زیارتاں روئے دیاں ایہو چہا کرو انتظام میرا
 کیویں صفت لکھاں یا رسولؐ اللہ کیہ میں تے کیہ مقام میرا
 بے علم دی رکھ لو، لاج آتا چنگا کرو کجھ تمہیں کلام میرا (۳۸)
 سلطان بی بی ہوراں نے حضرت نوشہ گنج بخش دی مدح تے کافیاں لکھیاں نیں۔ پنجابی دی
 صوفیانہ شاعری دا پرچھاواں اوہناں دی شاعری وچ جھلکدا اے۔ کافی دی وگی:

عشق عاشقاں لئی آیا ہے قرآن بن کے
 گوں گوں وچ ہے سما یا ایمان بن کے (۳۹)

حمد، نعت، منقبت، زبیدہ جی دے سن پسند موضوع نیں۔ غزلیہ انداز وچ نعت کہندیاں
 نیں۔ اوہدی نعت داوڈار، حجان اوہ پیغام اے جیہڑا اوہ حضور ﷺ دی مبارک حیاتی دے حوالے مال
 عام لوکاں نوں دیندی اے۔ اوہ کجھ ایس طرح آکھندیاں نیں:

نبیؐ نوں اپنا ہر کوئی آکھے
 آپؐ نبیؐ دے ہو کے دیکھو
 چہم چہم رحمت وسدی رحمت اندر
 کالے سن نوں دھو کے دیکھو (۴۰)

سماج دیاں سہلکدیاں بیڑاں اُتے سعیدہ ریشم نے جس انداز وچ قلم چکیا اے اوتھوں اوہ
 اجو کے دور دے اک صوفی شاعرہ دے طور تے ساڈے سامنے آن کھلون دیاں نیں تے اک ان ڈٹھے
 ماعی دی تانگھ نے اوہناں دے عشق نوں صبر دیاں صداں توڑی پڑا دتا اے۔ فراق داسیک اوہناں دی
 روح تے شریروچ رچیاوسیا اے تے اوہدے اُتھدے لمبو داہی دے اکھراں نوں روشنار ہے نیں اوہ
 عشق دی اویں پوتر سطح تے نیں جتھے متر اں دی خیر لیاں والیاں نوں جتھدے چھلے دین لگیاں ات خوشی دا

احساس جاگ پیدا اے تے آکھدیاں نہیں:

ہر دھڑکن میڈے نام گھی
 میڈے کوں کوں دیوچ شوں ایں
 چیدا ناما پیا اکو اے
 اُس تند تند دی شوں ایں
 میڈی سوئہہ کائی اکا ہوش نہیں
 نہ کہیں پاسے دی سوں ایں (۴۱)

نعت دے فنی تقاضے ناں جو ہے نہیں سو ہے نہیں پر شاہدہ ورگی شاعرہ نے قلبی تے روحانی

حوالے مال عقیدت بھرے سارے تقاضے پورے کیجے نہیں تے لکھدیاں نہیں:

اوہ سورج موڑ لیاؤندا اے اوہ چین وی توڑ وکھاؤندا اے
 اوہ پل وچ پتھر نار دیوے اُنکلاں تھیں نہر کرے جاری
 جہدے آکھے رُکھ مُر پیندے نہیں کنکر وی کلمہ کہندے نہیں
 تھک سٹ کے جتھے شہد کیجے کوڑے کھوہے تے کئی کھاری
 سوہنے دا پاک ظہور ہو یا جگ سارا نورو نور ہو یا (۴۲)

ایسے طراں سیدہ عارفہ بصیر کلا سبکی شاعری وانگوں آفاقی سچائیاں تے معاشرتی قدریں دی

پاسداری کردیاں نہیں۔ اوہ اوہناں نوں جیوندیاں رکھن تے مرن توں بچان لئی آواز بلند کردیاں نہیں۔

عارفہ سانوں اپنے دین مال محبت کرن والی اپنی دھرتی تے جان نچھاور کرن والی تے رشتیاں ناٹیاں

دے حوالیاں مال مشرقیت پسند خاتون دے روپ وچ نظر آؤندیاں نہیں۔ حضور پاک ﷺ ہوریں

مال محبت دا اظہار نچ کردیاں نہیں:

دین وی توں ایمان وی توں میرا کلمہ تے قرآن وی توں
 میری عشق نماز دا حاصل ایں مینوں مان ای تیرے گھر دا اے

کھوں لفظ لیاواں شاناں لئی توں رحمت دوچہاناں لئی
 ہر ویلے میں درود پڑھاں اے ذکر تے رب وی کردا اے (۴۳)
 خدا تے اوہدے محبوب مال محبت دا اظہار کردیاں فرخ زہرہ گیلانی کجھ ایس طرح
 آکھدیاں نیں:

جد توں ہیں لچال وے ربا
 فیر کیوں میں بے حال وے ربا
 تیدیاں اچیاں شاناں مولا
 لفظ مرے کنگال وے ربا (۴۴)

عورت دی شاعری وچ اپنے کورو تے محبوب مال اتناں دی محبت دا کوڑھا اظہار اے۔
 اوہدے وچوں عی اوہ رب بھالدی اے تے اک اجیہی منزل تے وی اپڑ جاندی اے جتھے اوہنوں ہر
 پاسے رب عی رب دسد اے پر اوہدے ہاں صرف محبوب دی ذات وچ ضم ہو کے اوہدی ذات بن جانا
 عی نہیں سگوں اپنی محبت تے اوہنوں ماز تے اعتماد اے۔ اوہ آکھدی اے کہ محبوب دے بغیر اوہ کجھ نہیں
 تے اوہدے بغیر محبوب وی کجھ نہیں اوہدے انداز فکر وچ اک اچھوتا پن تے جادو اے۔ اوہدی شاعری
 داہر لفظ اوہناں دی قلبی واردات معلوم ہندی اے۔ اوہدے خیال دا تسلسل اپنی وکھری حلقہ بندی
 دے باوجود اک ای زنجیر دیاں مسلسل کڑیاں نیں۔ کدھرے وی خلا تے بناوٹ نظر نہیں آؤندی
 شاعری دی ایہو جیہی طرز فکر ای اوہنوں تخلیقی فنکار دہرا از دے دیندی اے۔

بشرعی رحمن دا اپنا اک اسلوب اے اوہناں دی شاعری وچ فریدی روایت دی جھلک
 آکھڑویں اے۔ اوہناں نے کلاسیکی روایت نوں اگے ٹورن تے جیوندیاں رکھن لئی ایس روایت دی
 سلاہنا پاروں ایہہ شاعری کہتی۔ کافی دی وگتی:

لوکی کہندے کہہنی آں
 ترنا ڈبنا اوکھا
 مشکل

ہر کوئی بولے اپنی بولی
میرے لئی پُپ رہنا اوکھا (۴۵)

ایسے طرح شہناز فاضل دے شعراں وچ صوفیانہ رنگ دکھالی دیند اے جیہدے وچ اپنے
مرشد نال محبت تے عقیدت دا اظہار کردیاں نیں تے کامل صوفی دے مقام تے مرتبے دی وی گل
کردیاں نیں جیویں:

ہیر عنایت شاہ ولی دی بڑی اُچی ذات جے
پلھے شاہ نون وی نچ نچ پے گئی رات جے (۴۶)

آزادی نگرہں تعلیم دے پھیلن، معاشی میدان دے کھلار، روایتی طرز فکر تے پرانے رسماں
رواجاں دی تبدیلی دے نال مغربی تہذیب دے اثرات نے شہری عورتاں وچ اک ایہہ شعور جگایا کہ
اوہناں اندر جاگرتا دا اک ہڑھ آگیا تے اوہدے اندر رومانی تے مثالی کردار وچ جکڑی نہ ہی شخصیت
دی بجائے ایس دے حقیقی روپ وچ دکھن دار حجان پیدا ہو یا پرہمن اوہ جیوندی جاگدی، ہسدی
بولدی تے دکھ ہندی شخصیت بن گئی۔ بھاویں عورت ثقافتی زندگی د امرکز منی جان لگی پر اصل وچ اوہ
گھر دی چار دیواری وچ بند تے رسماں ریتاں وچ پھاتی ہوئی اک اجیہی ہستی سی جیہد اوہ وجود مرد دے
سائے توں ودھ وقعت نہیں رکھدا۔

صاحب اسلوب شاعرہ بشری اعجاز د تعلق پنجاب دے اوس وسیب نال اے جتھے زمانی لئی
ہوڑاں، ہنکاں، پابندیاں عام ہوندے نیں۔ بشری اعجاز دے کول ایس پورے وسیب دی جھلک تے
سوانی دے اندر اٹھدے بھجھدے جذبات دی عکاسی بھرویں رنگ وچ دکھالی دیندی اے۔ معاشرتی
اونچ نیچ، طبقاتی وڈ دے کئی موضوع اوہدے ہاں ملدے نیں۔ بشری دے ہاں صوفی فکر وی بڑی
نمایاں اے جیہو اوہدی بھوئیں تے اپنے وڈھکیاں بزرگاں نال جوت دی عکاسی اے۔ بشری اعجاز
دی پنجابی شاعری دی بنیاد صوفیانہ شاعری تے لوک ادب اُتے اُسری محسوسدی اے۔ دنیا دی بے
شباتی۔ آن والی لہری حیاتی دایقین تے کھل نالوں نکھرن دانماں نماں سیک اوہناں دی شاعری دا

سرمانواں تے روپ سہمن اے، وگئی ویکھو:

عشق دے مال میں نہاتی دھوتی / عشق اے میر از مزم

حشھے دی میں پوجا کیتی / عشق اے میر اندھ ب

عشق دے مانویں چندڑی لائی / عشق اے میر محرم

عشق دے اندر دیس وسایا / ایہہ ہی میر انکم

عشق نوں ذات صفات بنلایا / عشق ہی میر اتن سن

تن سن دے وچ رنگ کھلارے / اوہدے اندر ساون (۲۷)

عذرا و قار دی شاعری پنجابی دی صوفیانہ شاعری دے پس منظر وچ تخلیقی کیتی جا پدی اے۔ اوہناں نے دنیا دی حقیقت نوں مختلف انداز مال تے مختلف پہلوواں توں دکھن تے بیان کرن دا آہر کیتا۔ ایس آہر وچ اوہناں پنجابی کلاسیک دیاں اصطلاحواں، ترکیباں تے تشبیہات توں وکھ خالص صوفیانہ شاعری دے بنیادی نقطہ نظر توں وی بھرواں استفادہ کیتا اے۔ جیویں اوہناں دی نظم ”پیری واس دی محبوبہ“ بیہدے وچ اوہ کہندیاں نیں:

نہ وچ ماعی جھوک لدا کے / کھیڑے ات لیرے

عشق دی مینوں جاگ لگائی / برہوں دی چائی سرتے چائی

دیندی پھراں چوکھ ڈھائی / نہ وچ ماعی جھوک لدا کے (۲۸)

صغریٰ صدف دی پنجابی شاعری وچ صوفیانہ رنگ وکھالی دیندا اے اوہدے اندر دے صوفی نے اوہوں پنجابی شاعری ول پریریا یاں اوہدی اندر دی شاعرہ نے اوں نوں صوفی شاعر میاں محمد بخش تے کم کرن دی پریرنا دتی تے اوہدے خیال تے احساس نوں اچھی روانی ملی جیویں رُکے ہوئے پانی وچوں اک تیل کڈھ دین مال سارا وہن وگن لگ جاندا اے۔ اوہ کجھ ایس طرح شعر راہیں دیں پاؤندیاں نیں۔

حرص ہوں دیاں ڈوراں وڈھ کے

گل تہیج توہیت سجا کے

کن وچ مُندراں مال چھدا کے

چھم چھم نیچے

ہردم نیچے (۴۹)

شاعری کو اسی اے اوں پل دی جیہڑیاں صدیاں دی حیاتی اُتے بھارو ہوند اے۔ ایہہ وی
کیہا جاسکدا اے کہ ایہہ شاعری اوہ مارو تھل اے جیہڑا ان گنت دریاواں دی شہ رگ اُتے قبضہ جمائی
بیٹھا اے۔ حیاتی توں حیاتی تک موت توں موت تک میرے توں میرے تک تے چائن توں چائن
تک ایہہ سفر نامہ سارا انگلہ نوں پورے وجود مال ساڈے سامنے لیا کھلہا رد اے کوہا تخلیق، تخلیق کار
دے اندر باہر دا بھرواں مہاندرا اے۔ اوہدے شعر اں دی ونگی ویکھو:

مینوں آگ دی لوڑا اے جیہڑی میرے اندر رکھے

تے فالتو چیز اں ساڑ چھڈے

کدی کدی آگ انکاری وی ہو جاندی اے

تے بعض ویلے اذاناں وی نہیں دتیاں جاندیاں

میرے وچ اکھاں کو اچ جاندیاں نیں

پھل ڈگ کے اپنی چھاں گنوا دیندا اے

تے انسان دے بعض کفن مردے مالوں وی

ٹھنڈے ہندے نیں (۵۰)

عائشہ اہلم سماج دے ایس کچھ توں نصاب چھڈی اے اوہدے کول چکی پیڑی سوچ توں دکھ
گل کرن دہیج وی اے۔ اوہناں حیاتی دیاں بہاراں تے خرز اوں نوں اپنے سارے رنگاں سنے دیکھیا
اے۔ اپنی ذات دے ایس کرب نے عائشہ اہلم دی شاعری وچ جیہڑا سوز پیدا کیتا اے اوہدے مال
اوں دی اثر انگیزی ہو روی ودھ گئی اے۔ اوہدی شاعری وچ ایس گل دی کو اسی ملدی اے اوہنے حیاتی

تے موت دے کئی ان ڈٹھے مسکلیاں نوں موضوع بنلیا تے اندر دی چھتا نوں لفظی بانے پوائے اوہ دنیا
دی بے شباتی بارے کجھ انج آ کھدیاں نیں:

فیر جہدوں اوہ فرضاں دا کچھے گا / تے توں کبھڑی جیہڑی ہلاویں گا
کس دے تر لے پانویں گا / کس توں معافی منگیں گا
ایس ہوئی نیں ہونا اے / انج توں رج کے عیش وی کر لے
تے کل نوں آوندیاں جھٹ نہیں لگدا / جدوں اوہ چاہوے
کھج لے راساں / ہر اتھرے گھوڑے دی اوہدے ہتھ لگام
اوہ جگ دا پردھان / اکھیاں کرن جہڑوں سلام (۵۱)

ایس دنیا وچ ان گنت وسیب نیں۔ ڈوون ریتاں رسماں نیں، ایویں ای مختلف راہواں تے
نُرن والے راہی نیں کجھ ظاہر لبھدے نیں، کجھ باطن دیاں منزل لاں اُلانگھن دے جتن جاندے نیں۔
روحانی بندھاں وچ جسم نال نہ نُنرن یا دل دماغ دی جنگ یا ظاہر باطن دی اجہی کیفیت ہووے کہ سن
لال ہو جاوے تے اجہی آواز نکلدی اے جہی کہکشاں ملک آ کھدیاں نیں۔

سرتے پائی بھرم دی لوئی / اصلی شکل کائی
لوکی مینوں سائیں آکھن / میرے بوجھے چھائی
اگے ودھ ودھ اُنکلاں جنم / میں تے مکرئی لائی
میری قبر تے دیوے بلدے / اندر میر خدائی
لوکو مینوں پتھر مارو / کہو مینوں شدائی (۵۲)

اجوکی زمانہ شاعرہ اپنے ایس سارے کچھو کچھوں نکلی اے اوں نے ایس روایتی رنگ نوں
چھڈ کے اک نوں نکلے لہجے نوں اپنایا، اپنے عورت ہون نوں سامنے رکھ کے شعر کہے بے شک ایہہ اک
وڈی تبدیلی سی جو یں خاور راجا دی نظم ”دھیاں تے مجھاں گاواں“ جس وچ اوں نے سماج دے ایس
رویے توں چوکے ایس ریت نوں سخت ناپسند کیتا تے آکھیا:

ریتاں رنماں دے قید خانے وچ
 دُھر توں قیدی اے ذات عورت دی
 اج وی اکھوائے پیر دی جیتی (۵۳)

ایہو ازلی لہدی رنگ نہیں چہرے وقت دی پکڑ توں باہر رہندے نہیں۔ ثروت محی الدین دی
 ایہہ نظم ایسے خیال تے مشتمل اے۔

ویلا کیہ اے کوئی نہ جانے / کہنے ایہدے ڈھنگ پچھانے
 دن مینے سال تے صدیاں / پیر، گھڑی تے پل دو پل
 سورج، چمن، ستارے گندے / اکھ کروڑاں صدیاں
 رتاں نال حیاتی بھدے / پھل، پتے تے کلیاں
 وریاں دے گھیرے دے اندر / اُردے رہندے لوک
 اک اک پل دے اندر / چوندے مردے رہندے لوک
 کجھ گھڑیاں صدیاں توں لمیاں / کجھ صدیاں اک پل
 اپنی اپنی بہت مطابق / ویلا پدے لوک (۵۴)

۱۔ جتھے ایس حقیقت نوں وی اکھوں پر وکھان نہیں رکھیا جاسکدا کہ جتھے ویلا تے حالات بندے
 نوں اندروں جگاؤندے نہیں۔ فوزیہ نقوی ہوریں وی ایس حقیقت بارے کجھ ایس طرح لکھدیاں نہیں۔

کئی گلاں وی کدیاں / عجب انوکھیاں ہندیاں نہیں
 سچیاں تے اٹل ہوون بھاریں / تاں وی دل ایہو ای کردا اے
 رب کرے ایہہ جھوٹھ ای ہووے / سب کجھ اتہ پتہ اے فیرو
 سوچ رہی آں رب کرے / جے ایہہ سارا کجھ جھوٹھ ای ہووے (۵۵)

عورت چہرے پیر، پیغمبراں، سادھواں، سنتاں نوں جندی تے پالیدی اے، اک نال جوڑدی
 اے پر آپوں پل پل محمدی اے سماج دے مونہہ وچوں نکلیاں تکھیاں سولاں اوہدا اُتھا اوہدا وجود نہیں

جانندیاں نہیں تے اوہ عورت شائستہ حبیب دی نظم ”میری ہوند“ وچ بول اٹھدی اے۔

میں زمی مٹی نہیں آں / جہدے اُپر کوئی پیر رکھ کے ٹر جائے

میں تے زمین تے اُگی گھاہ ہاں

بھاویں پیراں بٹھھ مدھولی جاواں

فیروی سرنوں اُچارکھاں

جے دھرتی دے اک ٹوٹے تے وس کے ہنہ کے چُپ ہو جاواں

میں تے ہو ہاں / ہر تھاں، اُپر، ایدھر او دھر

ہر اک سماہ دے اندر جیواں / میں کوئی پہاڑ نہیں ہاں

سرتے پتھر بنھ کے اک تھاں تے کھلوتی رہواں

میں تے دریا ہاں..... ازل توں گہرے بھیدکاواں

میرے اندر تاریخ دی وسوں (۵۶)

انج ایہو عورت جتھے اک پاسے دیوی دی صورت پوجی جانندی اے۔ ماں دی صورت

مُجھتاں وڈدی اے او تھے اہ جبر، ہیبتا تے نفرت دے احساس چوں لنگھدی ہوئی ان گنت تحریکاں

دے بھاوتے پر بھاودی اُردی اے۔

حوالہ جات

- (۱) تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (چودھویں جلد) لاہور، پنجاب یونیورسٹی، 1971ء، ص 304
- (۲) ”کھوج“ لاہور (پنجابی دیاں کجھ چو نوپاں شاعر سوانیاں از دلشا ڈوانہ) جولائی، دسمبر 1998ء، ص 73
- (۳) اوی
- (۴) پروفیسر مختار احمد چودھری، بانگ سحر (ضلع رحیم یار خان نمبر) بہاولپور، 1996ء، ص 145، 144
- (۵) اوی
- (۶) ”کھوج“ لاہور (پنجابی دیاں کجھ چو نوپاں شاعر سوانیاں از دلشا ڈوانہ) جولائی - دسمبر 1998ء، ص 73
- (۷) امین خیال ”ماراں طلے دیاں ماراں“ لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، جنوری 2003ء، ص 220
- (۸) اوی، ص 227
- (۹) مولانا بخش کشیہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور، میاں مولانا بخش اینڈ سنز، 1960ء، ص 322
- (۱۰) گل بات سہیل رحیم اکبر بھٹی لاہوری، 11 - دسمبر 2006ء
- (۱۱) مائی نور النساء، نمونہ کلام، مملوکہ امین خیال
- (۱۲) گل بات سہیل رحیم (بھانجی نور بیگم)، گدھ پورہ، تاریخ 10 نومبر 2006ء
- (۱۳) حاجن نور بیگم ”نریا نور“ لاہور، مطبع کریمی، بار دوم (س-ن)، ص 49
- (۱۴) ماہنامہ ”اردو ڈائجسٹ“ مضمون مشمولہ انور مسعود، لاہور، جون 1997ء، ص 171
- (۱۵) کرم بی بی، عاجزہ، ”گل و گلزار“ راولپنڈی، پبلشرز عاجزہ کرم بی بی، 1962ء، ص 9
- (۱۶) فقیر اثر انصاری فیض پوری (پنجابی رے ادیب، شاعر)، ہوراں کولوں حساں بی بی بارے معلومات بلیاں
- (۱۷) وصال نامہ، حساں بی بی (مملوکہ فقیر اثر انصاری)
- (۱۸) شریف احمد شرافت نوشاہی، تذکرہ شعرائے نوشاہیہ، (ترتیب تدوین تکمیل ڈاکٹر عارف نوشاہی) لاہور، اورینٹل پبلی کیشنز، 2007ء، ص 777
- (۱۹) امین خیال نوں گھلے گئے کوا تھ دے مطابق
- (۲۰) فضل نور دی تھ لکھت (مملوکہ امین خیال)

- (۲۱) حاکم بی بی حاکاں دا نمونہ کلام (مملوکہ پروفیسر سید مسعود ہاشمی)
- (۲۲) بیگم نصرت عبدالرشید، ”دعائے نغم شعی“ مضمون مشمولہ مسود حسن، شہاب دہلوی، بہاولپور، مکتبہ دارالعرفان اکتوبر 1973ء، ص 185
- (۲۳) محمد ریاض شاہد، ”رہماں“ کتاب لڑی نمبر (مضمون اک بھرویں آواز فیصل آباد)، پاکستان پنجابی فکری سانچہ، لاہور، ص 4
- (۲۴) حمیدہ بیگم دا نمونہ کلام، پتھر پیراجی نے دتا (مملوکہ راقمہ)
- (۲۵) بی بی جی سیدہ سیکینز فرحت (مجموعہ نعت و شاعری میری حیات کمال)، 1975ء، ص 60-61
- (۲۶) نمنب بی بی، نمونہ کلام، غیر مطبوعہ (مملوکہ فقیر اثر انصاری فیض پوری)
- (۲۷) ہاجرہ ٹکورا صری ”صدتے جاواں محمدی شان اتوں“، ص 105
- (۲۸) شریف احمد شرافت نوشاہی، تذکرہ شعرائے نوشاہیہ، ص 532
- (۲۹) اوی، ص 321 (۳۰) اوی، ص 952 (۳۱) اوی، ص 952
- (۳۲) حمیدان بیگم دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ فقیر اثر انصاری فیض پوری)، (شاعر ادیب)
- (۳۳) طاہرہ امان دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ) (۳۴) نذیر بیگم جیراں دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۵) پروین کوثر دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ) (۳۶) رفیعہ مہر فرزاں دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ راقمہ)
- (۳۷) بلقیس ناسار ہاشمی دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۸) خوشنورہ بیگم، ”سکھیاں برہوں دیاں چھریاں“، لاہور، ادارہ الالویس، جولائی 2006ء، ص 29
- (۳۹) شریف احمد شرافت نوشاہی، ”تذکرہ شعرائے نوشاہیہ“، ص 326, 327
- (۴۰) سعادت علی نقیب، ”فیصل آباد دے نعت گو شاعر“، (مقالہ ایم اے پنجابی)، ص 167
- (۴۱) سعیدہ رشیم ”بھیجاں پکاں“، فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس، 1985ء، ص 14
- (۴۲) امین خیال، ”ماراں طلے دیاں تاراں“، لاہور، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، جنوری 2003ء، ص 371
- (۴۳) سیدہ عارفہ بصیر ”کربل دا کعبہ“، لاہور، کلاسیک وی مال، جنوری 2003ء، ص 24, 25
- (۴۴) فرخ زہرا گیلانی دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام، (مملوکہ راقمہ)
- (۴۵) بشری رحمن دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)

- (۴۶) شہناز فاضل دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۴۷) بشریٰ اعجاز، پیاں بھار، لاہور، سٹک میل پبلی کیشنز، 1993ء، ص 78
- (۴۸) عذرا وقار، ”متران ری جماتی خاطر“، لاہور، مجلس شاہ حسین، اکتوبر 1974ء، ص 37
- (۴۹) صغریٰ صدق، ”مائے نی میں کہوں آکھاں“، لاہور، صدق پبلی کیشنز، اگست 1999ء، ص 54, 55
- (۵۰) سارا شگفتہ، لگن مٹی، کراچی، سارا اکیڈمی، مارچ 1994ء، ص 19, 20
- (۵۱) عائشہ سلم دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۵۲) کہکشاں ملک ہتھ لکھت (مملوکہ راقمہ)
- (۵۳) شریف کجاہی، ”پاکستانی پنجابی شاعری محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوانان“ لاہور، حکومت پنجاب، 1999ء، ص 97
- (۵۴) ثروت محی الدین ”کنیاں“، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ، 1989ء، ص 118, 119
- (۵۵) فوزیہ نقوی دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام، (مملوکہ راقمہ)
- (۵۶) عائشہ حبیب، ”میں کہا تے چائنی“ لاہور، پنجابی مرکز، 2002ء، ص 31

